

Κριτική Ανασύνθεση της Συμβολής του Δημήτρη Μπάτση

Θεόδωρος Μαριόλης

Αν. Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Το παρόν κείμενο αποτελεί σημαντικά συντομευμένη και «κωδικοποιημένη» εκδοχή δοκιμίου περιεχόμενου στον υπό έκδοση τόμο: «Σχεδιασμένη Καθυπόταξη ή Σχεδιασμένη Ανάπτυξη; Μελέτες στο Έργο του Δημήτρη Μπάτση». Παρουσιάστηκε σε σεμινάριο του «Study Group on Sraffian Economics» στο έργο του Δημήτρη Μπάτση (Μάιος-Δεκέμβριος 2012), σε ημερίδα του «Ομίλου Μαρξιστικών Ερευνών» (Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 2013), στο Σεμινάριο του Δημήτρη Καλτσώνη «Κράτος και Δίκαιο στον 21^ο Αιώνα» (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 26 Μαρτίου 2013), και στη «15^η Συνάντηση Ελλήνων Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης» (Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 14-15 Ιουνίου 2013): Ευχαριστώ τους συμμετέχοντες, σε όλες τις παρουσιάσεις, για εύστοχα σχόλια και εκτενείς συζητήσεις, και ιδιαίτερος τη Λίνα Γούσιου και τους Μπάμπη Αλεξάνδρου, Λάμπρο Βαμβακούση, Βασίλη Ζαργάνη, Μιχάλη Ζουμπουλάκη, Νίκο Θεοχαράκη, Δημήτρη Καλτσώνη, Θανάση Μανιάτη, Σαράντο Μουγιάκο, Γιώργο Νίνο, Δημήτρη Παϊταρίδη, Κώστα Παπουλή, Νίκο Ροδουσάκη, Σπύρο Σακελλαρόπουλο, Στέλιο Σφακιωτάκη, Γιώργο Σώκλη, Λευτέρη Τσουλιφίδη και Θόδωρο Φιλόπουλο.

I. Εισαγωγή

Το βιβλίο του Δημήτρη Μπάτση, *Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα* (1947), αποτελεί ένα εξαιρετικά γνωστό αλλά όχι εξίσου μελετημένο έργο, εάν κρίνουμε από τη σχετικά διαθέσιμη βιβλιογραφία. Στόχος του παρόντος κειμένου είναι, πρώτον, η ανάδειξη του θεωρητικού, οικονομολογικού πυρήνα αυτού του βιβλίου, και, δεύτερον, ο προσδιορισμός εκείνης της πλευράς των οικονομολογικών αναλύσεών του, η οποία διαθέτει διαχρονική ισχύ.

Το υπόλοιπο του παρόντος δομείται ως εξής: Η Ενότητα II συνοψίζει την ανάλυση του Μπάτση, κατά τρόπον που αναδεικνύει την εσωτερική λογική και συνοχή της. Ειδικότερα, θίγει τα ακόλουθα ζητήματα:

1. Φθίνον ποσοστό κέρδους και κρίσεις
2. Η κύρια τεχνολογική αντίθεση και η επίλυσή της
3. Ο τρόπος επίλυσης
4. Εξάρτηση και απεξάρτηση
5. Λαϊκή Δημοκρατία και Σοσιαλιστική Δημοκρατία
6. Βιωσιμότητα
7. Δυναμικό και χρηματοδότηση της ανάπτυξης.

Στην Ενότητα III εκτίθενται ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις επί της ανάλυσης του Μπάτση, οι οποίες αφορούν στα εξής ζητήματα:

1. Οικονομικές κρίσεις
2. Βιωσιμότητα και σχεδιασμός

3. Εξωτερικός πλούτος και εσωτερική συσσώρευση
 4. Εκβιομηχάνιση και απεξάρτηση
- Τέλος, η Ενότητα IV είναι συμπερασματική.

II. Η Ανάλυση του Μπάτση

Οι βασικοί άξονες της ανάλυσης του Μπάτση έχουν, κατά *λογική* σειρά, ως ακολούθως:

1. Φθίνον ποσοστό κέρδους και κρίσεις

Ακολουθώντας τον Marx, ο Μπάτση (1947) υποστηρίζει ότι κάθε κεφαλαιοκρατικά ανεπτυγμένη οικονομία διέπεται από το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», ο οποίος ανάγεται στο *τεχνολογικό* δεδομένο-χαρακτηριστικό ότι κάθε αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας προϋποθέτει μία ισχυρή αύξηση της «οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου» (βλέπε, κυρίως, σσ. 344-345). Αυτός ο νόμος οξύνει το προσιδιάζον, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, σύστημα ανταγωνιστικών αντιθέσεων, το οποίο εκδηλώνεται, κατά βάση, με «περιοδικές» κρίσεις υπερσυσσώρευσης (ή υπερπαραγωγής) κεφαλαίου, οι οποίες ανάγονται, με τη σειρά τους και σε τελική ανάλυση, στην «υποκατανάλωση» (έλλειψη επαρκούς αγοραστικής-ενεργού ζήτησης) των εργαζομένων (σσ. 202-205, 346-348 και 387-390 – βλέπε και Μπάτση, [1945] 2000, σελ. 3).

2. Η κύρια τεχνολογική αντίθεση και η επίλυσή της

Η κύρια τεχνολογική αντίθεση του συστήματος επιλύεται με τον σοσιαλιστικό σχεδιασμό και εκβιομηχάνιση, οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στην ανάπτυξη της βαρειάς βιομηχανίας. Διότι επιφέρουν θεμελιώδη μεταβολή στην τεχνική βάση του οικονομικού συστήματος, υπό την έννοια ότι καθιστούν εφικτή την *ταυτόχρονη* αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (ή, τουλάχιστον, την αύξηση της πρώτης χωρίς τη μείωση της δεύτερης). Έτσι, αναιρείται η θεμελιώδης προϋπόθεση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, και το σύστημα οδηγείται σε τροχιές μεγέθυνσης, οι οποίες δεν δεσμεύονται από αυτήν την τάση.

Αν και δεν φαίνεται ότι ο Μπάτση έχει πλήρως κατανοήσει (ή «απομονώσει») την ειδική συνθήκη της πτώσης του ποσοστού κέρδους (δηλαδή, ότι είναι η μείωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, και *όχι*, γενικά, η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου), είναι σαφές ότι αντιλαμβάνεται τη δημιουργία της σοσιαλιστικής βαρειάς βιομηχανίας ως *μη* κεφαλαιοκρατική τεχνολογική μεταβολή, δηλαδή μετάβαση σε ένα νέο «φάσμα» τεχνικών παραγωγής, οι οποίες χαρακτηρίζονται από όλο και υψηλότερη παραγωγικότητα εργασίας *και* κεφαλαίου (κυρίως, σσ. 206-212, 338-339 και 360-361).

3. Ο τρόπος επίλυσης

Ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η δημιουργία της νέας τεχνικής βάσης ορίζεται από το σοβιετικό υπόδειγμα κεντρικού σχεδιασμού του ηλεκτρολόγου

μηχανικού Grigorii Alexandrovich Fel'dman (1928), το οποίο ο Μπάτσης επιχειρεί να εξειδικεύσει για την ελληνική οικονομία. Εκτενή τμήματα του βιβλίου του δεν πραγματεύονται παρά αυτήν ακριβώς την εξειδίκευση, προσφέροντας πολύ μεγάλο όγκο εμπειρικού υλικού και υπολογισμών (μηχανολογικών και οικονομολογικών).

Το υπόδειγμα Fel'dman συλλαμβάνει τη σημασία της ανάπτυξης του **τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής**, ως αναγκαία προϋπόθεση ή βάση ανάπτυξης του σύνολου οικονομικού συστήματος και, ταυτοχρόνως, προτείνει την υλοποίησή της μέσω κεντρικού σχεδιασμού. Ειδικότερα, αφού πρώτα εντοπίσει εκείνη τη συνθήκη, η οποία εγγυάται την αναλογική και ισόρροπη μεγέθυνση του συστήματος (συνθήκη γνωστή και ως «πρώτο θεώρημα του Fel'dman»), εν συνεχεία αποδεικνύει ότι η επισώρευση ενός διαχρονικά αυξανόμενου τμήματος του καθαρού προϊόντος του τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής στον εαυτό του οδηγεί το σύστημα σε (i) διαδικασία επιταχυνόμενης μεγέθυνσης, (ii) ισχυρή (μετά από ορισμένο χρονικό διάστημα) αύξηση της κατανάλωσης, και (iii) δυνατότητα ταυτόχρονης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου.[1]

Ο Μπάτσης, αν και δεν αναφέρεται ποτέ **στο** «υπόδειγμα του Fel'dman», έχει μελετήσει εκτενώς τη μη «τεχνική» (από άποψη αναλυτικών-μαθηματικών υποδειγμάτων) σοβιετική βιβλιογραφία και έχει κατανοήσει τη λειτουργία, τους στόχους και τα πορίσματα των αντιστοίχων (επιμέρους και γενικών) υποδειγμάτων σχεδιασμού, τα οποία εφαρμόστηκαν στην πράξη. Μία σύνθεση χαρακτηριστικών αποσπασμάτων από το βιβλίο του είναι η εξής: «[Η] δημιουργία ισχυρής βιομηχανίας ύστερα από τη συσσώρευση δυνάμεων και μέσω είναι ο βασικός μοχλός που πρέπει να κινηθεί για να αποκτήσουμε την τεχνικοοικονομική εκείνη βάση που πάνω σ' αυτή θα στηριχθεί η πραγματοποίηση της σοσιαλιστικής σχεδιασμένης οικονομίας. [...] [Τα πεντάχρονα σχέδια] αποτελούν στην ιστορία το πρώτο μεγάλοπρεπο παράδειγμα που η ανθρώπινη κοινωνία όχι μόνο καθόρισε ολοκληρωμένα και συνειδητά τους σκοπούς και τα μέσα της δράσης του κοινωνικού συνόλου και του κάθε μέλους της, αλλά και πραγματοποίησε με επιστημονική ακρίβεια τους σκοπούς αυτούς (σελ. 228). [...] Η ανάπτυξη της σοσιαλιστικής βιομηχανίας έχει για αποτέλεσμα να αλλάξει η σύνθεση του εθνικού εισοδήματος. [...] Την αλλαγή στη σύνθεση του εθνικού εισοδήματος πρέπει να την εξετάζουμε σε συσχετισμό με το ποσοστό της αύξησης του εθνικού εισοδήματος στο σύνολό του. Επίσης πρέπει να την εξετάζουμε σε συσχετισμό με το ύψος όπου φτάνει το ποσοστό της συσσώρευσης. Και ξέρουμε πως, στο διάστημα των σταλινικών πεντάχρονων, ο ρυθμός στην αύξηση του ποσοστού αυτού ξεπέρασε και το μεγαλύτερο που πραγματοποιήθηκε στις καπιταλιστικές χώρες στο μεσοπόλεμο. [...] [Ακόμα] βλέπουμε να πλαταίνει ολοένα ο σοσιαλιστικός τομέας και αντίθετα να μικραίνει ο ιδιωτικός τομέας. Στην ΕΣΣΔ, έπειτα από το πρώτο σταλινικό πεντάχρονο, είδαμε

τον ιδιωτικό τομέα να εξαφανίζεται σχεδόν, να μην έχει πια υπολογίσιμη οικονομική δύναμη. Το κοινωνικό αποτέλεσμα στην περίοδο αυτή είναι πως επικρατούν οι σοσιαλιστικές παραγωγικές σχέσεις στην οικονομία. Και επικρατούν έπειτα από αδιάκοπη διαλεχτική εξέλιξη και όχι μηχανικά και «απ' τα πάνω», όπως το βλέπανε οι κάθε λογής «αντιπολιτευόμενοι» στην ΕΣΣΔ (σσ. 230-231). [...] [Μ]έσα στις σοσιαλιστικές συνθήκες το κοινωνικό εισόδημα που παράγεται μπορεί να μεγαλώνει παράλληλα με την αύξηση των αναγκών του κοινωνικού συνόλου και με τις δοσμένες τεχνικές δυνατότητες της κοινωνίας. Καμία αντίφαση ή αντίθεση ανάμεσα στην επέκταση της παραγωγής και στην επέκταση του καταναλωτικού πεδίου του κοινωνικού συνόλου. Οι μόνοι παράγοντες (δεν μπορούμε βέβαια να τους θεωρήσουμε «τελικά όρια») που ρυθμίζουν το βαθμό της βιομηχανικής ανάπτυξης είναι οι τεχνικές δυνατότητες και ο βαθμός της οικονομικής συσσώρευσης και της ειδικευμένης εργασίας. Και οι παράγοντες όμως αυτοί εξασφαλίζονται πάλι με την αδιάκοπη και αδέσμευτη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αγνοούν [...] [ότι] η χωρίς αντιθέσεις ανάπτυξη και επέκταση της βιομηχανικής παραγωγής δε συναντάει «τελικά όρια» στις ανάγκες σε βιομηχανικά προϊόντα, γιατί απλούστατα και οι ανάγκες αυτές εξελίσσονται και μεγαλώνουν *παράλληλα*. Αγνοούν πως ο δημοκρατικός μετασχηματισμός στην οικονομία μας θα σπάσει τα εμπόδια των «τελικών ορίων». Τα αγνοούν όλα αυτά, όπως αγνοούν και τους πραγματικούς νόμους που διέπουν την καπιταλιστική οικονομία και τις ενδογενείς της αντιθέσεις. Κι όμως θέλουν να ονομάζονται και να θεωρούνται σοσιαλιστές και «αντικειμενικοί» επιστήμονες και οικονομολόγοι [αναφέρεται στους Π. Κουβέλη, Ξ. Ζολώτα κ.ά., οι οποίοι υποστήριζαν ότι υπάρχει τελικό όριο στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας το οποίο καθορίζεται από το βαθμό των προπολεμικών αναγκών της οικονομίας σε βιομηχανικά προϊόντα ή, γενικότερα, από τη «φυσική στενότητα της ελληνικής εσωτερικής αγοράς» – Θ. Μ.] (σσ. 392-393). [...] Το ζήτημα είναι πώς θα αυξήσουμε την ατομική απόδοση της εργασίας και το ζήτημα τούτο θα λυθεί *μέσα* στο δρόμο της ανάπτυξης και της προόδου της οικονομικής μας ζωής. Η πείρα από τη σοσιαλιστική οικονομία στη Σοβιετική Ένωση μας έδειξε πως η σοσιαλιστική συσσώρευση πραγματοποιήθηκε με την ολοένα διευρυνόμενη αναπαραγωγή των κλάδων που θεμελιώθηκαν σε ανώτερη τεχνική βάση και με την παράλληλη ανύψωση του επιπέδου ζωής και πολιτισμού των δουλευτών. Για την εξασφάλιση των προϋποθέσεων, για την ανάπτυξη σε μία τέτοια βάση προχωρεί η οικονομία και στις λαϊκές δημοκρατικές χώρες της Ευρώπης. Αυτές είναι οι προϋποθέσεις που πρέπει να σφυρηλατηθούν και θα σφυρηλατηθούν στην οικονομία της Λαϊκής Δημοκρατίας. (σσ. 450-451)».

4. Εξάρτηση και απεξάρτηση

Η ελληνική οικονομία, η οποία ορίζεται ως «οικονομία χώρας με μέσο επίπεδο καπιταλιστικής ανάπτυξης, δηλαδή χώρας που δεν έχει τελειώσει τον αστικο-

δημοκρατικό μετασχηματισμό της» (σελ. 194), δεν αντιμετωπίζει μόνον το προαναφερθέν σύνολο προβλημάτων αλλά και το ζήτημα της «ιμπεριαλιστικής εξάρτησης». Στο τελευταίο ζήτημα αντιστοιχεί διακριτό σύνολο, οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων, το οποίο διαπλέκεται με το πρώτο, και, μάλιστα, κατά τρόπο εξαιρετικά σύνθετο, με συνέπεια να εμποδίζεται «η ανάπτυξη των εσωτερικών δυνατοτήτων της χώρας, η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών της πόρων και ο σχηματισμός, με την πλατειά συσσώρευση, μίας γερής εσωτερικής αγοράς.» (σελ. 194).

Η σχετική θεωρητική ανάλυση του Μπάτση αποτελεί συνδυασμό του «νόμου της ανισόμετρης οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης» του Lenin, για τον μονοπωλιακό καπιταλισμό-ιμπεριαλισμό (βλέπε και Στάλιν, 1924, σσ. 3-5, 21-25 και 58-67), και μίας θεωρίας περί «μητροπόλεων ή πιστωτριών, γενικά, χωρών και αποικιακών ή μισοαποικιακών ή εξαρτημένων, γενικά, χωρών». Είναι αρκετά εντυπωσιακό ότι πρόκειται για το ίδιο, κατά βάση, «σχήμα» που εκθέτει, δύο δεκαετίες αργότερα, ο φημισμένος μαρξιστής, πολωνός οικονομολόγος Oscar Lange ([1963] 1974), σε μία διάλεξή του στην Κεντρική Τράπεζα της Αιγύπτου, το 1963 (προφανώς, και ο τόπος και ο χρόνος αυτής της διάλεξης έχουν την ιδιαίτερη σημασία τους).

5. Λαϊκή Δημοκρατία και Σοσιαλιστική Δημοκρατία

Σε απόλυτη συνοχή με τις – τότε – αναλύσεις και θέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, ο Μπάτσης διευκρινίζει ότι ο καταρχάς προτεινόμενος, από αυτόν, οικονομικός σχεδιασμός *δεν ταυτίζεται με τον σοσιαλιστικό σχεδιασμό:*[2] «Η σχεδιασμένη οικονομική δράση την περίοδο της ανασυγκρότησης, χωρίς να παύει να έχει την απώτερη προοπτική της σοσιαλιστικής οικονομίας, είναι όμως κάτι διαφορετικό από αυτήν για πολιτικοοικονομικούς και τεχνικοοικονομικούς λόγους (σελ. 213). [...] Πρέπει λοιπόν να έχουμε δημιουργήσει την απαραίτητη τεχνικοοικονομική βάση που επιτρέπει να μετατραπούν παράλληλα οι σχέσεις στην παραγωγή από αστικές που ήταν σε σοσιαλιστικές. Και για να δημιουργήσουμε μία τέτοια τεχνική βάση στην αγροτική οικονομία και στη βιομηχανία, πρέπει να εκβιομηχανίσουμε σε μεγάλη κλίμακα τη χώρα, πρέπει με άλλα λόγια να δημιουργήσουμε ενεργειακή βάση, βαρεία βιομηχανία, μεταλλουργία, μηχανουργία και χημική βιομηχανία, και συγκοινωνίες. Υπάρχουν όλα αυτά σήμερα; Όχι. Θα ήταν λοιπόν ανεδαφικό, αν υποστηρίζαμε πως σε μία οικονομία που δεν δημιούργησε ακόμα τις προϋποθέσεις για την τεχνική της ανοικοδόμηση σε ανώτερη βάση μπορεί να οργανωθεί άμεσα, όπως μία σχεδιασμένη σοσιαλιστική οικονομία. Η *εσωτερική* πάλι *οργανική* ανάπτυξη της οικονομίας και των παραγωγικών της δυνάμεων χρειάζεται σαν προϋπόθεση, όπως λέει ο Ν. Ζαχαριάδης: «να καταργηθούν πρώτα τα δεσμά που τις δεσμεύουν, δηλαδή πριν από όλα τ' άλλα, οι μισοφεδουαρχικές σχέσεις στο χωριό και η εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο. *Δηλαδή πριν από όλα να ολοκληρωθεί ο εθνικοδημοκρατικός μετασχηματισμός.*»

6. Βιωσιμότητα

Κατά τον Μπάτση, «το πρόβλημα της βιωσιμότητας δεν είναι κανένα μεταφυσικό ή φυσικογεωγραφικό πρόβλημα στη βάση του, παρά ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα που η λύση του σημαίνει: ν' αντικαταστήσουμε τις παλιές παραγωγικές σχέσεις, που κρατούν σε καθυστέρηση τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, με τις καινούργιες παραγωγικές σχέσεις, που θα ανοίξουν το δρόμο στην αδέσμευτη ανάπτυξη του παραγωγικού δυναμικού και της οικονομίας της χώρας. Και η πορεία για την ανέλιξη της οικονομίας μέσα σε ανώτερης μορφής κοινωνικό πλαίσιο *αρχίζει* για την Ελλάδα με τη *λαϊκή δημοκρατία*. Αυτοί που αρνιούνται τη βασική αυτή αλήθεια και προσπαθούν να την κρύψουν από το λαό με μεγαλόστομες φράσεις, είναι οι ψευτοσοσιαλιστές που κυκλοφορούν στην αγορά της ελληνικής «ντιλετάντικης» διανοήσης, τόσο από τα δεξιά όσο και από «τ' αριστερά». Σε καμία όμως περίπτωση δεν πρέπει να τους αφήσουμε να βλάπτουν τον λαό χρησιμοποιώντας μία τέτοια απατηλή μάσκα.» (σελ. 232). Ασκώντας, λοιπόν, κριτική σε διάφορες – αφετηριακά ετερογενείς αλλά καταληκτικά συγκλίνουσες – αναλύσεις, οι οποίες αρνούνται τη δυνατότητα εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, υπογραμμίζει ότι αυτές είναι άστοχες, καταρχάς διότι στηρίζονται σε διατομεακές συγκρίσεις της χρηματικής αξίας των αντιστοιχών καθαρών προϊόντων (κυρίως, του βιομηχανικού τομέα με του αγροτικού τομέα). Υποστηρίζει δε ότι οι εν λόγω συγκρίσεις δεν πρέπει να γίνονται ούτε καν σε όρους της παραγωγικότητας της εργασίας αλλά σε όρους του ποσοστού υπεραξίας (ή του λόγου κερδών-μισθών, εμπειρικά), το οποίο εξαρτάται θετικά από την παραγωγικότητα της εργασίας και αρνητικά από το ύψος του πραγματικού ωρομισθίου, και σε συνδυασμό, μάλιστα, με συγκρίσεις των αντιστοιχών, τομεακών οργανικών συνθέσεων του κεφαλαίου (ή των λόγων χρησιμοποιούμενου αποθέματος κεφαλαίου-μισθών, εμπειρικά), οι οποίες αντανακλούν (και) τις τομεακές τεχνικές συνθέσεις του κεφαλαίου (ή τις εντάσεις του κεφαλαίου, εμπειρικά). Σύμφωνα με εμπειρικές εκτιμήσεις του, αυτές οι πιο αντιπροσωπευτικές συγκρίσεις δείχνουν, χωρίς αμφιβολία, ότι η εκβιομηχάνιση είναι όχι μόνον δυνατή αλλά συνιστά και το «κλειδί» για την αύξηση της παραγωγικότητας (και του ωρομισθίου) στους τεχνολογικά καθυστερημένους τομείς, όπως ο αγροτικός, όπου ο λόγος κερδών-μισθών είναι πολύ υψηλός, όχι λόγω υψηλής παραγωγικότητας της εργασίας αλλά λόγω πολύ χαμηλού ωρομισθίου (σσ. 343-372 και 404-451). Τέλος, επισημάνει, στο πλαίσιο της ίδιας αντιπαράθεσης, ότι οι υποστηρικτές της αντίθετης άποψης δεν έχουν καθόλου κατανοήσει τη δυναμική που θέτει σε κίνηση η εντατική επισώρευση κεφαλαίου στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής, αλλά αρκούνται σε ποσοτικές εκτιμήσεις οι οποίες – ακόμα και αν ήταν βάσιμες – είναι *στατικές*, δηλαδή προϋποθέτουν, άρρητα ή ρητά, δεδομένη τη διάρθρωση και το παραγωγικό και καταναλωτικό δυναμικό της ελληνικής οικονομίας.[3]

7. Δυναμικό και χρηματοδότηση

Σε πλήρη αντιστοιχία με την οικονομική λογική που υπαγορεύεται από το υπόδειγμα Fel'dman, ο Μπάτσης διακρίνει μεταξύ (i) δυναμικού της οικονομίας (προϊόν του τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής), και (ii) χρηματοδότησης (χρηματική αξία αποταμιεύσεων), όσον αφορά στην εκτέλεση του σχεδίου εκβιομηχάνισης: «Το οικονομικό δυναμικό δείχνει τις δυνατότητες αποθέματος και συσσώρευσης οικονομικών μέσων, που έχει μία δοσμένη οικονομία από την εσωτερική οργανική της ανάπτυξη, μέσα σε μία καθορισμένη χρονική περίοδο. Από το βαθμό της συσσώρευσης και το μέγεθος του αποθέματος των οικονομικών μέσων εξαρτάται και ο βαθμός της δυνατότητας που έχει η οικονομία αυτή για καινούργιες παραγωγικές τοποθετήσεις. [...] Χρηματοδότηση ή ικανότητα χρηματοδότησης για την εκτέλεση ενός παραγωγικού σχεδίου σημαίνει η εξασφάλιση των, ποσοτικά, απαραίτητων διαθέσιμων κεφαλαίων, σε ρευστή ή γενικότερα άμεσα καταναλώσιμη μορφή, για την προμήθεια των απαραίτητων οικονομικών μέσων και την πληρωμή της εργασίας. [...] Έτσι η δυνατότητα χρηματοδότησης βλέπουμε πώς είναι έννοια πολύ *στενότερη* από την έννοια του οικονομικού δυναμικού, γιατί, ενώ η δεύτερη αφορά τη *δυνατότητα* για τη δημιουργία διαθέσιμων κεφαλαίων, η πρώτη περιορίζεται στην *ταμειακή*, θα λέγαμε, ευχέρεια για την *άμεση* χρησιμοποίηση των διαθέσιμων κεφαλαίων σε μία δοσμένη περίοδο.» (σελ. 461 – πρόσθετη έμφαση).

Παρουσιάζοντας με αυστηρότητα όλες τις προϋποθέσεις και απλοποιήσεις των υπολογισμών του, ο Μπάτσης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το «κύκλωμα δυναμικού-χρηματοδότησης» μπορεί πράγματι να «κλείσει» στο ύψος των 11 δισ. δρχ., ή στο 18.5%, περίπου, του εθνικού εισοδήματος, το οποίο επαρκεί για την εκτέλεση του σχεδίου της εκβιομηχάνισης. Τονίζει δε ότι, σε κάθε περίπτωση, το δυναμικό δεν είναι της τάξης του 1.9% του εθνικού εισοδήματος, όπως υποστηρίζουν όσοι αρνούνται τη δυνατότητα δημιουργίας βαρειάς βιομηχανίας, ενώ στο ποσοστό της τάξης του 18.5% θα πρέπει να συνυπολογιστούν τα διαθέσιμα κεφάλαια που θα προκύψουν από την αύξηση του γεωργικού εισοδήματος, από τους νέους κλάδους της βαρειάς βιομηχανίας και από την ανάπτυξη της ελαφράς βιομηχανίας, των μεταφορών και της αλιείας. Άρα, «[ο]ι δυνατότητες συσσώρευσης οικονομικών μέσων από την παραγωγική ανάπτυξη σε όλους τους τομείς της οικονομίας για την πραγματοποίηση του οικονομικού σχεδίου παρουσιάζονται σημαντικές.» (σελ. 480).

III. Κριτικές Παρατηρήσεις

1. Οικονομικές κρίσεις

Σύμφωνα με ό,τι είναι γνωστό, έως σήμερα, θα πρέπει να θεωρείται ότι ο – λεγόμενος – «ύστερος» κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής *δεν* διέπεται από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, χωρίς αυτό να συνεπάγεται, προφανώς, ότι το ισχύον μέσο ποσοστό κέρδους δεν μειώνεται ποτέ, διότι, για παρά-

δειγμα, μπορεί να μειωθεί (και έχει όντως μειωθεί, σε διάφορες περιόδους) συνεπεία μείωσης του λόγου κερδών-μισθών ή/και μείωσης του βαθμού απασχόλησης του επενδεδυμένου κεφαλαίου (αναλυτικά, βλέπε Μαριόλης, 2006, κεφ. 4-5, και, 2010, Δοκίμιο 10, και την εκεί παρατιθέμενη βιβλιογραφία). Η δυνατότητα μη μείωσης της παραγωγικότητας του κεφαλαίου στον μετά το 1910 ανεπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής δεν θίγει, βέβαια, την υπόλοιπη ανάλυση του Μπάτση, αλλά δηλώνει, αντιθέτως, ότι ο νέος, σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής δεν θα έχει να αντιμετωπίσει (και) αυτό το πρόβλημα ή, αλλιώς, ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής θα του προσφέρει μία ευνοϊκότερη, από αυτήν την άποψη, τεχνική βάση.[4] Ας σημειωθεί, τέλος, ότι και η θέση του περί «κρίσεων υπερσυσσώρευσης» θα πρέπει κριθεί ως «μονοδιάστατη», αλλά αυτό μόνον υπό το φως των νεότερων επιστημονικών δεδομένων και χωρίς να θίγεται η υπόλοιπη ανάλυσή του (βλέπε Bhaduri and Marglin, 1990, Kurz, 1990, Μαριόλης, 2011, Δοκίμιο 3, και Mariolis, 2013).

2. Βιωσιμότητα και σχεδιασμός

Όπως γνωρίζουμε, η σύγχρονη οικονομική επιστήμη έχει κατορθώσει να ορίσει τη «βιωσιμότητα» και, κατ' επέκταση, την «κερδοφορία» με αυστηρό τρόπο (βλέπε π.χ. Bródy, 1970, και Kurz and Salvadori, 1995). Επομένως, ορισμένα από τα κεντρικά ζητήματα που απασχόλησαν τον Μπάτση (και ιδίως όλα αυτά που αφορούν στην κατάστρωση και υπολογισμό του σχεδίου, από οικονομολογική άποψη) είναι δυνατόν να τεθούν και να διερευνηθούν, συνεκτικά και πλήρως, μόνον βάσει της «ανάλυσης εισροών-εκροών» και των – επακόλουθων – θεωριών περί «διατομεακών συνδέσεων» και «κατανομής και μεγέθυνσης του εισοδήματος», οι οποίες, ωστόσο, δεν μπορούν να θεωρηθούν ανεπτυγμένες στην εποχή του. Αλλά και να ήταν ανεπτυγμένες, η εμπειρική εφαρμογή τους θα απαιτούσε ισχυρές υπολογιστικές μηχανές, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες.

3. Εξωτερικός πλούτος και εσωτερική συσσώρευση

Θα πρέπει να αποσαφηνιστεί μία άποψη του Μπάτση, η οποία τείνει, από ό,τι φαίνεται, σε αυτήν ορισμένων άλλων, μεταγενέστερων «θεωριών εξάρτησης», και μάλλον περισσότερο σε αυτήν περί «(επαν-)ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος-πλεονάσματος» του Baran (1957). Πρόκειται, βασικά, για την ακόλουθη: «Η συσσώρευση και η αποταμίευση που πραγματοποιεί το ξένο κεφάλαιο δεν γίνεται μέσα στην ελληνική οικονομία, παρά έξω απ' αυτή [δηλαδή, στον κύκλο της ξένης αγοράς]. [...] Έτσι ενώ η ελληνική οικονομία γίνεται η πηγή κεφαλαίων, όμως μόλις παραχθούν τα χάνει από τα χέρια της και [ματαιώνεται] η ανάπτυξη του οικονομικού της δυναμικού» (σελ. 186 – βλέπε, επίσης, Μπάτση, [1948] 2000, καθώς και Porter, 2010, σσ. 144, 195, και 267-269). Η διερεύνηση μπορεί να δείξει ότι αυτή η άποψη είναι ελεγχόμενη, υπό την έννοια ότι η αγορά περιουσιακών στοιχείων στην αλλοδαπή δεν συνεπάγεται κατανάλωση τη μείωση του ρυθμού επισώρευσης του κεφαλαίου στην ημεδαπή, εάν

λάβει χώρα αύξηση της ροής προς αποταμίευση από τα κέρδη. Και αυτή η ένσταση κάθε άλλο παρά εξασθενεί όταν συνυπολογίζεται η απόδοση του καθαρού εξωτερικού πλούτου (βλέπε Μαριόλης, 2000, σσ. 192-194, και, 2011, σσ. 83-84).

4. Εκβιομηχάνιση και απεξάρτηση

Είναι αλήθεια ότι ο Μπάτση δεν εξηγεί αναλυτικά τον οικονομικό μηχανισμό δια του οποίου η δημιουργία βαρειάς βιομηχανίας καθίσταται αναγκαία συνθήκη απεξάρτησης, αλλά η σύγχρονη οικονομική επιστήμη κάθε άλλο παρά αρνείται την ύπαρξή του. Ως γνωστόν, σήμερα το ζήτημα μπορεί να αναλυθεί μέσω των «υποδειγμάτων κυκλικής και σωρευτικής αιτιότητας», τα οποία αναπτύχθηκαν, κατά πρώτον, από τους Myrdal και Kaldor, ενώ βρήκαν την ολοκληρωμένη τους μορφή με τις επεξεργασίες των Dixon και Thirlwall (βλέπε Thirlwall, 1979, 2011, Dixon and Thirlwall, 1975).

IV. Συμπέρασμα

Ο θεωρητικός πυρήνας της συμβολής του Μπάτση αποτελεί ένα *καλώς ορισμένο* σύστημα εμβάθυνσης, εξειδίκευσης και εφαρμογής, στην περίπτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, μαρξι(στι)κών θεωριών περί κρίσεων, εξάρτησης και σχεδιασμού της εκβιομηχάνισης και της ανάπτυξης. Αυτή η συμβολή δεν εκκινεί από αφηρημένες προθέσεις ή ιδέες, ακόμα και από αυτές περί σοσιαλισμού ή κομμουνισμού, αλλά από τις συγκεκριμένες αντιθέσεις της υλικής αναπαραγωγής του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.

Βάσει λεπτομερέστερων στατιστικών δεδομένων και σύγχρονων μεθόδων, μηχανικοί και οικονομολόγοι δύνανται να ελέγξουν την ακρίβεια και τη συνοχή των εμπειρικών υπολογισμών και των αντιστοίχων προβλέψεων του Μπάτση. Παράλληλα, ιστορικοί δύνανται να εξετάσ(ζ)ουν κατά πόσον η βιομηχανική και, γενικά, η οικονομική πολιτική που όντως ακολουθήθηκε, με την όποια αρχική ώθηση έδωσε το Σχέδιο Μάρσαλ (ζήτημα για το οποίο δεν υπάρχει ομοφωνία, μεταξύ των ειδικών), πρώτον, ενσωμάτωσε-αφομοίωσε επιμέρους τμήματα των προτάσεων του Μπάτση, δεύτερον, πέτυχε τους διακηρυγμένους στόχους της, και, τρίτον, είχε πραγματοποιηθέντα αποτελέσματα ασύμμετρα ή μη με αυτά των υπαρκτών ευρωπαϊκών Λαϊκών Δημοκρατιών. Ωστόσο, κάθε τελική κρίση οφείλει να συνυπολογίσει τα δεδομένα (θεωρητικά και εμπειρικά – ελληνικά και διεθνή) *εκείνης* της εποχής. Περισσότερο σημαντικό είναι, κατά την άποψή μου, ο περιορισμός της έρευνας στα σημερινά, επείγοντα και δυσεπίλυτα προβλήματα της πατρίδας μας. Σε αυτήν την τελευταία περίπτωση οφείλει να αναλογιστεί κανείς εξ αρχής πόσο επίκαιρη είναι η ακόλουθη επισήμανση του Μπάτση (σελ. 485): «Πού οδηγούν λοιπόν, τα σχέδια αυτά; Καταλήγουν άλλο λιγότερο, άλλο περισσότερο στη διαπίστωση της ανάγκης να εξευρεθούν τα κεφάλαια που λείπουν, από τον εξωτερικό δανεισμό. Ο δανεισμός αυτός παίρνει διάφορες, φυσικά, μορφές και προβλέπεται κάτω από

διαφορετικούς για κάθε σχέδιο όρους, για τον έλεγχο και τη διαχείριση των κεφαλαίων αυτών, όσο και για τη μορφή της τοποθέτησής τους. Οι όροι της παροχής, η μορφή της παροχής και ο έλεγχος για τη διαχείριση των κεφαλαίων αυτών συνομολογούνται με προνομιακά δικαιώματα επέμβασης, κηδεμονίας και ελέγχου σ' ολόκληρη την ελληνική οικονομία και στην κρατική διοίκηση, ή με προνόμια, μονοπωλιακά προκειμένου για τοποθετήσεις ξένων ιδιωτικών κεφαλαίων. Δε γίνεται, δηλαδή, **διαπραγμάτευση** για το δανεισμό των κεφαλαίων με όρους που να περιορίζονται στην οικονομική εξυπηρέτηση των κεφαλαίων, αλλά γίνεται αποδεκτή μία μονόπλευρη υπαγόρευση όρων όχι μόνο για ό,τι αφορά τα κεφάλαια που ζητούνται, αλλά για ολόκληρο το σχέδιο ανασυγκρότησης και αξιοποίησης. [...] Η όλη υπόθεση της ανασυγκρότησης από ζήτημα ανάπτυξης οργανικής της οικονομίας, από ζήτημα του ελληνικού λαού, γίνεται μία δανειακή επιχείρηση που τα πολιτικά και οικονομικά της αποτελέσματα οδηγούν στην εθνική και οικονομική υποτέλεια.».

Σημειώσεις

[1]. Τρεις δεκαετίες αργότερα, ο λαμπρός στατιστικός Prasanta Chandra Mahalanobis (1953, 1955) συγκρότησε, χωρίς καμία γνώση της συμβολής του Fel'dman, το ίδιο, στην ουσία, υπόδειγμα, το οποίο αποτέλεσε τη βάση του 2^{ου} Σχεδίου Ανάπτυξης (1955-1960) της ινδικής οικονομίας. Για μία αναλυτική παρουσίαση του υποδείγματος Fel'dman-Mahalanobis, βλέπε Μαριόλης (2013), ενώ από άποψη οικονομικής πολιτικής, ειδικά, η πληρέστερη ελληνόγλωσση παρουσίασή του βρίσκεται στο Προδρομίδης (1973, σσ. 81-92)

[2]. Η αναλυτικά σχολιασμένη, χρονολογικά και πραγματολογικά, έκδοση των γραπτών του Νίκου Ζαχαριάδη (2011), τότε Γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, από τον Γιώργο Πετρόπουλο, μας επιτρέπει να ελέγξουμε την εν λόγω συνοχή, η οποία έχει αμφισβητηθεί από ορισμένους μελετητές (βλέπε, για παράδειγμα, Μελετόπουλος, 2005-6, ο οποίος επεκτείνεται και σε διάφορες μεθερμηνείες). Έτσι, οδηγούμαστε στο ασφαλές συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν μόνον σχέσεις απόλυτης συνοχής αλλά, για την ακρίβεια, ανάδρασης (βλέπε, κυρίως, Ζαχαριάδης, 1945α, 1945β, σσ. 94, 105-116, 1945γ, σσ. 223-226, 239-244 και 249-270, 1945δ, σσ. 284-288 και 295-297).

[3]. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η κριτική, περί μη κατανόησης (ή άγνοιας) της υποκείμενης δυναμικής, επεκτείνεται και σε ορισμένους άλλους, παλαιότερους και νεότερους, οικονομικούς ή/και πολιτικούς σχολιαστές του έργου του Μπάτση (αλλά και γενικά των σχετικών άρθρων που δημοσιεύτηκαν στον *Ανταίο*), οι οποίοι διατείνονται, ως οιονεί-προφανές, ότι η επιχειρηματολογία του μάλλον συνίσταται σε εικασίες και μελλοντολογίες, εάν όχι σε ασυναρτησίες (βλέπε π.χ. Στίνας, 1985, σελ. 450 – ενώ για μία πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή, χωρίς αναφορές στον Μπάτση αλλά στην εμπειρία του εθνικο-επαναστατικού, λαϊκοδημοκρατικού και σοσιαλιστικού σχεδιασμού, βλέπε Καστοριάδης, [1974]1984). Ουσιαστικά, κάθε παρανόηση του έργου του Μπάτση ανάγεται, άμεσα ή έμμεσα, στην παραγνώριση του υποδείγματος Fel'dman,

ενώ φέρεται είτε από οικονομολόγους που εμμένουν στην κυρίαρχη, νεοκλασική θεωρία ή από σχολιαστές με – λεγόμενες – «τροτσκιστικές» καταβολές.

[4]. Πάντως, από τα ευρήματα των Kollintzas *et al.* (2012, p. 26), σχετικά με τον ρυθμό μεταβολής της λεγόμενης «συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής», συνάγεται ότι στην ελληνική οικονομία (1975-2010) μάλλον δεν αντιστοιχεί ισχυρή δυνατότητα ταυτόχρονης αύξησης των δύο παραγωγικοτήτων (κάτι που μπορεί να συναχθεί και από παλαιότερες, αντίστοιχες μελέτες).

Αναφορές

Ελληνόγλωσσες

- Ζαχαριάδης, Ν. (1945α) Μόνο μία Λαϊκή Δημοκρατία με την υποστήριξη του λαού θα λύσει τα κοινωνικά, οικονομικά και εθνικά προβλήματα, στο: Ν. Ζαχαριάδης (2011) *Ιστορικά Διλήμματα, Ιστορικές Απαντήσεις. Άπαντα τα Δημοσιευμένα 1940-1945*, Έρευνα-Ιστορική Επιμέλεια: Γιώργος Πετρόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ζαχαριάδης, Ν. (1945β) Εισήγηση στη 12^η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ (25-6-1945), στο: Ν. Ζαχαριάδης (2011) *Ιστορικά Διλήμματα, Ιστορικές Απαντήσεις. Άπαντα τα Δημοσιευμένα 1940-1945*, Έρευνα-Ιστορική Επιμέλεια: Γιώργος Πετρόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ζαχαριάδης, Ν. (1945γ) Η σημερινή κατάσταση στην Ελλάδα και τα προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας. Εισήγηση στο 7^ο Συνέδριο του ΚΚΕ (2-10-1945), στο: Ν. Ζαχαριάδης (2011) *Ιστορικά Διλήμματα, Ιστορικές Απαντήσεις. Άπαντα τα Δημοσιευμένα 1944-1945*, Έρευνα-Ιστορική Επιμέλεια: Γιώργος Πετρόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ζαχαριάδης, Ν. (1945δ) Τελικός Λόγος στο 7^ο Συνέδριο του ΚΚΕ (4-10-1945), στο: Ν. Ζαχαριάδης (2011) *Ιστορικά Διλήμματα, Ιστορικές Απαντήσεις. Άπαντα τα Δημοσιευμένα 1944-1945*, Έρευνα-Ιστορική Επιμέλεια: Γιώργος Πετρόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Καστοριάδης, Κ. ([1974] 1984) Σκέψεις πάνω στην «ανάπτυξη» και την «ορθολογικότητα», στο: L. Bianco, J. M. Domenach, R. Dumont, K. Καστοριάδης, J. Mincses, E. Moren, E. (1984) *Υπάρχει Σοσιαλιστικό Μοντέλο Ανάπτυξης;*, Αθήνα, Ύψιλον.
- Lange, O. ([1963] 1974) *Οικονομική Ανάπτυξη, Σχεδιασμός και Διεθνής Συνεργασία*, στο: O. Lange (1974) *Οικονομικός Σχεδιασμός και Πολιτικές Σχέσεις*, Αθήνα, Κάλβος.
- Μαριόλης, Θ. (2000) Το Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών: ιδεολογήματα και πραγματικότητα, στο Θ. Μαριόλης και Γ. Σταμάτης (2000) *Η Εντός ONE Εποχή. Παγκοσμιοποίηση, ONE, Δραχμή, Χρηματιστήριο*, Αθήνα, Στάχυ.
- Μαριόλης, Θ. (2006) *Εισαγωγή στη Θεωρία των Ενδογενών Οικονομικών Διακυμάνσεων. Γραμμικοί και Μη Γραμμικοί Οικονομικοί Ταλαντωτές*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Μαριόλης, Θ. (2010) *Δοκίμια στη Λογική Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Matura.
- Μαριόλης, Θ. (2011) *Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Ένωση και Οικονομική Κρίση*, Αθήνα, Matura.
- Μαριόλης, Θ. (2013) Το υπόδειγμα κεντρικού σχεδιασμού Fel'dman-Mahalanobis, στο: *Σχεδιασμένη Καθυπόταξη ή Σχεδιασμένη Ανάπτυξη; Μελέτες στο Έργο του Δημήτρη Μπάτση* (υπό έκδοση).
- Μελετόπουλος, Μ. Η. (2005-6) Δημήτρης Μπάτσης: Η αριστερή πρόταση για την οικονομική ανάπτυξη, *Νέα Κοινωνιολογία*, 42, σσ. 135-161.
- Μπάτσης, Δ. ([1945] 2000) Το βασικό πρόβλημα της ανοικοδόμησης, στο: *Ανταίος*, Τόμος Α, 1945-1947, Αριθμός 1, 20 Μαΐου 1945, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Μπάτσης, Δ. ([1947] 1977) *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, 3^η έκδοση, Αθήνα, Κέδρος.
- Μπάτσης, Δ. ([1948] 2000) Ο προσανατολισμός της ελληνικής οικονομίας, Μέρος Β: Ο μαρασμός της εσωτερικής αγοράς, στο: *Ανταίος*, Τόμος Β, 1948-1951, τεύχος 4, Μάιος-Ιούλιος 1948, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Προδρομίδης, Κ. Π. (1973) *Οικονομική Πολιτική και Προγραμματισμός. Εισαγωγικά Μαθήματα*, Αθήνα.

- Porter, P. A. (2010) *Ζητείται ένα Θαύμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός Προεδρικού Απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 1947*, Παρουσίαση-Εισαγωγή: Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, Τεκμηρίωση-Επίμετρο: Σπύρος Α. Βρετός, Μεταφράσεις Κειμένων: Νερίνα Κιοσέογλου, Αθήνα, *Το Βήμα*.
- Στάλιν, Ι. Β. (1924) Για τις βάσεις του λενινισμού, στο: Ι. Β. Στάλιν (χ.χ) *Ζητήματα Λενινισμού*, 11^η έκδοση, Αθήνα.
- Στίνας, Α. (1985) *Αναμνήσεις*, Αθήνα, Ύψιλον.

Ξενόγλωσσες

- Baran, P. A. (1957) *The Political Economy of Growth*, New York, Monthly Review Press (ελληνική έκδοση (1977): Αθήνα, Κάλβος).
- Bhaduri, A. and Marglin S. (1990) Unemployment and the real wage rate: the economic basis for contesting political ideologies, *Cambridge Journal of Economics*, 14, pp. 375-393.
- Bródy, A. (1970) *Proportions, Prices and Planning. A Mathematical Restatement of the Labor Theory of Value*, Amsterdam, North Holland.
- Dixon, R. and Thirlwall, A. P. (1975) A model of regional growth-rate differences on Kaldorian lines, *Oxford Economic Papers*, 27, pp. 201-214.
- Fel'dman, G. A. (1928) On the theory of growth rates of national income, in: N. Spulber (Ed.) (1964) *Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth: Selected Soviet Essays, 1924-1930*, Bloomington, Indiana University Press.
- Kollintzas, T., Papageorgiou, D. and Vassilatos, V. (2012) An explanation of the Greek crisis: “the insiders – outsiders society”.
<http://www.aueb.gr/conferences/Crete2012/papers/papers%20senior/Vasilatos.pdf>.
- Kurz, H. D. (1990) Technical change, growth and distribution: a steady-state approach to ‘unsteady’ growth’, in: H. D. Kurz (1990) *Capital, Distribution and Effective Demand. Studies in the ‘Classical’ Approach to Economic Theory*, Cambridge, Polity Press.
- Kurz, H. D. and Salvadori, N. (1995) *Theory of Production. A Long-Period Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mahalanobis, P. C. (1953) Some observations on the process of growth of national income, *Sankhyā, The Indian Journal of Statistics*, 12, pp. 307-312.
- Mahalanobis, P. C. (1955) The approach of operational research to planning in India, *Sankhyā, The Indian Journal of Statistics*, 16, pp. 3-130.
- Mariolis, T. (2013) Goodwin’s growth cycle model with the Bhaduri-Marglin accumulation function, *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 10, pp. 131-144.
- Thirlwall, A. P. (1979) The balance of payments constraint as an explanation of international growth rate differences, *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, 32, pp. 45-53.
- Thirlwall, A. P. (2011) Balance of payments constrained growth models: history and overview, *PSL Quarterly Review*, 64, pp. 307-351.